

بسمه تعالی

عنوان :

نقش آموزش و پرورش در باز تولید هویت ملی

دانش آموزان جمهوری اسلامی ایران

نگارش :

سعید خداوردویی

دبیر مطالعات اجتماعی مدارس ناحیه ۴ آموزش و پرورش قم

دانش آموخته کارشناسی ارشد علوم سیاسی

کد پرسنلی ۲۰۱۷۵۹۸۱

پست الکترونیکی saeid.teacher@Gmail.com

شماره تماس تلفن همراه ۰۹۳۰۷۱۹۱۸۲۳

پاییز ۱۳۹۴

بررسی هویت ملی یکی از مباحثی است که از اهمیت تاریخی و جامعه‌شناختی فراوانی برخوردار است. اهمیت تاریخی آن به این جهت است که اولاً: این پدیده در فرایند زمان در جامعه شکل گرفته و از رویدادها و تغییر و تحولات تاریخی تاثیر پذیرفته است. ثانیاً: هر هویتی که امروزه در جامعه و میان گروه‌های اجتماعی مشاهده می‌شود، برگرفته از جریان‌های تاریخی ادوار مختلف است. از نظر جامعه‌شناختی هویت ملی به این لحاظ اهمیت دارد که یکی از عوامل مهم انسجام اجتماعی و وفاق ملی در هر جامعه تلقی می‌شود. هر اندازه یک ملت از هویت محکم‌تر و منسجم‌تری برخوردار باشد، به همان اندازه در تحکیم پایه‌های همبستگی و وفاق اجتماعی موفق‌تر خواهد بود. هویت ملی ریشه در اعماق تاریخ و فرهنگ یک ملت دارد و با سرشت تک تک افراد یک جامعه درآمیخته است. از زمانی که آموزش و پرورش به صورت رایگان و اجباری و همگانی به عنوان بخشی از راهبردهای توسعه در بیشتر کشورهای جهان معرفی و اجرا شده است؛ دست اندرکاران آموزش و پرورش کشورمان نیز بر آن شدند؛ تا با برنامه ریزی‌های درسی و به ویژه محتوای کتب درسی، تمهیدات لازم را برای ایجاد آگاهی و تقویت بعد شناختی و تعمیق و تحکیم حس تعلق به هویت ملی در بعد عاطفی و احساسی در دانش‌آموزان فراهم آورند. مطالعه و بررسی مفهوم هویت ملی همواره در علوم مختلف مهم و مورد تاکید بوده و می‌باشد. علاوه بر آن، امروزه موضوع هویت ملی، در حوزه روشنفکری، مطبوعات، رسانه‌های صوتی و تصویری یک امر مهم و قابل توجه می‌باشد. تا به حال پژوهش‌های مختلفی در زمینه هویت در داخل کشور انجام شده است. به طور کلی با بررسی‌ها و پژوهش‌های انجام شده در این مورد چنین می‌توان استنباط کرد که، بی‌توجهی به مقوله هویت ملی در کتاب‌های درسی، در مقام یکی از ابزارهای انتقال هویت ملی، در خور تامل است. آثار این امر در بخش‌های مختلف به ویژه درباره ضعف آگاهی از هویت ملی و وابستگی بدان دیده می‌شود. هویت ملی در شرایط کنونی دستخوش چالش‌هایی است که مشکلات جدیدی را در پیش روی ایرانیان قرار می‌دهد. در این مقاله ضمن بررسی مفهوم هویت ملی و عناصر و مولفه‌های آن و ارتباط هویت ملی با تاریخ و سیر تاریخی هویت ایرانی ۹ مورد از پژوهش‌های انجام شده در زمینه نقش آموزش و پرورش در هویت ملی (با تاکید بر کتب درسی) مورد توجه قرار گرفته، و در قسمت نتیجه‌گیری مباحثی در زمینه نقش تدریس در جبران ناکارآمدی کتب درسی در باز تولید هویت ملی بیان شده و راه کارهای در این زمینه ارائه شده است.

کلید واژه: هویت ملی - نمادهای ملی - آموزش و پرورش - کتب درسی - تدریس

مفهوم هویت ملی (national identity)

مطالعه و بررسی مفهوم هویت ملی همواره در علوم مختلف مهم و مورد تاکید بوده و می‌باشد. علاوه بر آن، امروزه موضوع هویت ملی، در حوزه روشنفکری، مطبوعات، رسانه‌های صوتی و تصویری یک امر مهم و قابل توجه می‌باشد. در ابتدای بحث به چند مورد از تعاریفی که از سوی صاحب نظران این حوزه در مورد هویت ملی ارائه شده است؛ اشاره می‌شود.

هویت ملی به معنای احساس تعلق و وفاداری به عناصر و نمادهای مشترک در اجتماع ملی (جامعه کل) و در میان مرزهای تعریف شده سیاسی است (یوسفی، ۱۳۸۰: ۱۷).

هویت ملی عبارت است از «مجموعه ویژگی‌ها، وابستگی‌ها و پیوندهای جغرافیایی یا تاریخی، فرهنگی، حماسی و قومی که زندگی انسان را در برمی‌گیرد؛ و عضو جامعه به آن می‌بالد و افتخار می‌کند (میرمحمدی، ۱۳۸۰: ۲۱).

استاد شهید مرتضی مطهری در کتاب خدمات متقابل ایران و اسلام می‌نویسد؛ اگر هویت ملی را نوعی احساس ملی بنامیم تعریف آن عبارت خواهد بود از: وجود احساس مشترک یا وجدان دسته جمعی در میان عده‌ای از انسان‌ها که یک واحد سیاسی یا ملت را می‌سازند.

هویت ملی عالی ترین سطح هویت است؛ که بر تعهد و وابستگی افراد جامعه دلالت می کند. به عبارت دیگر هویت ملی به معنای شناسایی و شناساندن است؛ یعنی انسان خود را در برابر دیگری شناسایی می کند و بر همین اساس خود را به دیگران می شناساند (مجتهد زاده، ۱۳۸۴: ۱۲۹).

هویت ملی از نظر جامعه‌شناسی به مثابه نوعی احساس تعهد و تعلق عاطفی نسبت به مجموعه‌ای از مشترکات ملی جامعه است که موجب وحدت و انسجام می‌شود و دارای ابعاد مختلف خرده فرهنگ ملی، دینی جامعه‌ای و انسانی است و ویژگی اصلی آن قابلیت انعطاف اجزاء آن و بومی بودن ابعاد تشکیل دهنده آن می‌باشد (اشرف، ۱۳۸۳: ۱۳۸).

پول، poole هویت ملی را زیر بنای تمامی هویت‌ها می‌داند. بدین معنا که انواع هویت‌های دیگر، در چارچوب هویت ملی شکل می‌گیرد و معنا پیدا می‌کند. برای مثال شکل‌گیری هویت فردی، پدیده‌ای است که کاملاً تحت نفوذ هویت ملی قرار دارد (شمسیری، ۱۳۸۷: ۱۰).

حاجیانی، بیان می‌دارد، «مهم‌ترین هویت، هویت ملی است؛ زیرا در حوزه فرهنگ، اجتماع، سیاست و حتی اقتصاد نقش تعیین‌کننده‌ای دارد؛ به عبارت دیگر هویت ملی، فراگیرترین و در عین حال مشروع‌ترین سطح هویت در تمامی نظام‌های اجتماعی جدا از گرایش‌های جهان‌شناختی می‌باشد» (حاجیانی، ۱۳۷۹).

امروزه مشروع‌ترین سطح هویت، در تمام نظام‌های اجتماعی، هویت ملی است. آنتونی اسمیت برجسته‌ترین نظریه پرداز ناسیونالیسم، هویت ملی را بازتولید و با تفسیر پایدار ارزش‌ها، نمادها، خاطرات، افسانه‌ها و سنت‌ها می‌داند که عناصر تمایز بخش هر ملتی است (گل محمدی، ۱۳۸۰: ۶۲).

برخی از تعاریف هویت ملی بر عناصر یک پارچه‌کننده واحد سیاسی مستقل تاکید دارند؛ و آن را مجموعه‌ای از گرایش‌ها و نگرش‌های مثبت به عوامل و عناصر و الگوهای هویت بخش و یک پارچه‌کننده در سطح یک کشور به عنوان یک واحد سیاسی تعریف می‌کنند. برخی دیگر به جنبه روانی آن تاکید دارند. عده‌ای نیز مشترکات ملی و دلبستگی بدان را عنصر اصلی تعریف هویت ملی دانسته‌اند؛ و آن را به عنوان مجموعه‌ای از ویژگی‌ها و وابستگی‌ها و پیوندهای جغرافیایی، تاریخی و فرهنگی، اجتماعی و قومی که زندگی انسانی را دربر می‌گیرد و عضو جامعه به آن می‌بالد و افتخار می‌کند، تعریف می‌کنند.

عناصر و مؤلفه‌های هویت ملی

با توجه به تعاریفی که از هویت ملی ارائه شد؛ در این قسمت مؤلفه‌های هویت ملی را مورد بررسی قرار می‌دهیم. شناخت این مؤلفه‌ها به ما کمک می‌کنند تا عناصر اصلی احساس مشترک داشتن، را بشناسیم و برای افزایش انسجام اجتماعی به تقویت آنان بپردازیم.

برخی از اندیشمندان سنتی، در علوم سیاسی، اجتماعی و جغرافیا، عنصر ویژه‌ای از عناصر تشکیل دهنده هویت ملی را اصل دانسته‌اند. در جغرافیا، «سرزمین مشترک» و «تاریخ مشترک» اصل تلقی می‌گردد؛ و در علوم اجتماعی، «زبان مشترک» و «دین مشترک»؛ و در علوم سیاسی بر «ساختار سیاسی مشترک» و «ملت و ملیت» تکیه و تاکید می‌گردد. در حالی که «هویت ملی» پدیده‌ای است مرکب از همه این عناصر و عناصر دیگر، همانند زبان، هنر، آداب و رسوم. به تعبیر دیگر، کسانی که با هم در سرزمین واحد زندگی کرده‌اند، با هم احساس خوشبختی و شادمانی داشته‌اند، و با هم رنج برده‌اند و دارای تجارب یکسان و اهداف و آرمان‌های مشترک هستند، در واقع این همان چیزی است که می‌توان از آن تحت عنوان «هویت ملی» یاد کرد.

برخی از صاحب نظران، بر عنصر «اراده» با هم زیستن در طول تاریخ» تکیه کرده‌اند؛ یعنی آنچه مردم را در طول تاریخ در رنج و شادی و جنگ و صلح با هم شریک کرده و در کنار هم قرار داده‌اند و از طریق یک سرنوشت مشترک تاریخی به آنان هویت خاصی بخشیده است، اراده با هم زیستن آنان بوده است.

مهم ترین عناصر و نمادهای ملی که سبب شناسایی و تمایز می‌شوند، عبارتند از: سرزمین، دین، آئین، آداب و مناسک، تاریخ، زبان و ادبیات، مردم و دولت. در درون یک اجتماع ملی میزان تعلق و وفاداری اعضا به هر یک از عناصر و نمادهای مذکور، شدت احساس هویت ملی آنها را مشخص می‌سازد. در هویت ملی، بر وفاداری به دولت ملی، زبان، تاریخ و دین مشترک تاکید می‌شود. برای نمونه در هویت ملی یک نفر ایرانی با وفاداری به دولت ملی، تاریخ مشترک، زبان فارسی، دین اسلام و آداب و سنن مشترک مانند عید نوروز، مشخص می‌شود.

رزازی فر، عناصر تشکیل دهنده هویت ملی را چنین بر می‌شمارد:

۱- ارزش های ملی: میزان تعهد و دلبستگی به سرزمین، سرود ملی، سنت های ملی، استقلال کشور، تاریخ کشور، پرچم، آثار ملی، مشاهیر ملی و رهبران سیاسی.

۲- ارزش های انسانی: همیاری به نیازمندان و احساس همبستگی با سایر ملل.

۳- ارزش های جامعه ای: احساس همبستگی با جامعه و رعایت مقررات اجتماعی.

۴- ارزش های دینی: پایبندی به فرامین دینی و شرکت در مراسم دینی (رزازی فر، ۱۳۷۹).

هویت ملی یک جامعه با توجه به نمادهایی مانند: نقشه، پرچم، سرود ملی، نوع لباس و داستان ها که همگی جزء فرهنگ جامعه هستند، مشخص می‌شود. نماد یک علامتی است که بیانگر معنی می‌باشد. پرچم مهم ترین نماد هویت ملی است. به هر حال، تجزیه و تحلیل هویت ملی با پیچیدگی و ابهام مواجه است؛ و این ابهام و پیچیدگی هم ناشی از مؤلفه‌ها و عناصر تشکیل دهنده هویت ملی است. سرزمین، نژاد، زبان، مذهب، سنت‌ها، تمدن، خاطرات تاریخی، اشتراک منافع، مقتضیات جغرافیایی، آمال‌ها و آرزوهای مشترک، هر یک عواملی هستند که نمی‌توان نسبت به آنها بی‌اعتنا بود و از این رو، هر کشوری به اقتضای شرایط سیاسی، جغرافیایی و بافت اجتماعی خویش، بر عنصر یا عناصری از آن، تاکید داشته است. در عین حال هیچ یک از آنها به تنهایی، نمی‌تواند، تفسیر نهایی و عنصر اصلی هویت ملی باشد. اما می‌توان برخی از این عناصر را به عنوان مؤلفه‌های مهم‌تر هویت ملی، در اولویت قرار داد. نظیر دین مشترک، سرزمین مشترک، تاریخ مشترک و فرهنگ یا میراث فرهنگی مشترک.

در مجموع می‌توان گفت که، هویت ملی یک مفهوم اجتماعی پیچیده بوده و دارای بار عاطفی سنگینی است، ریشه در تجربه‌ها و تصورات جمعی دارد، رشد پیدا می‌کند، تغییر می‌یابد و معانی گوناگون پیدا می‌کند. هویت ملی می‌تواند سازنده باشد (زمانی که در حد معمول و معتدل است باعث اعتلای همیاری و فرهنگ می‌شود)، می‌تواند ویرانگر باشد (زمانی که به قلمرو تعصبات وارد شود) (اشرف، ۱۳۸۳: ۱۳۵). حکومت‌های که در تعریف هویت ملی به ریشه‌های تاریخی و اسطوره‌های ملی کمتر توجه می‌کنند، در ایجاد انسجام ملی مشکل دارند و حکومت‌هایی که در این زمینه به افراط می‌روند، باعث ایجاد مشکل برای مردم خود و جوامع دیگر می‌شوند.

کارویژه‌های هویت ملی

هویت ملی، کارویژه‌های متعددی دارد که در ادامه به اختصار به دو کارویژه مهم آن اشاره می‌گردد.

۱- همبستگی ملی

در جوامع در حال توسعه و نوسازی که با تغییر و تحول اجتماعی همراه هستند، طبعاً شکاف‌های اجتماعی فعال بوده و فرایند توسعه را با چالش مواجه می‌سازد. حال برای حل و رفع چالش‌های ناشی از این گسست‌ها در سطح ملی، چه باید کرد؟ و به چه ابزاری باید توسل جست تا از یک سو، حس همبستگی ملی را تقویت نموده و تمام گروه‌های اجتماعی را در برابر تهدیدها یکپارچه و متحد سازد؛

و از سوی دیگر ، روند توسعه و نوسازی را کند یا مختل نسازد ؟ این ابزار و راه حل ، در شرایط کنونی ، چیزی نیست جز هویت ملی که با بهره گیری از شاخصه‌های نمادین آن همچون دین مشترک ، تاریخ مشترک ، منافع مشترک ، سرزمین مشترک می‌توان به همبستگی ملی مدد رساند ؛ یعنی با مجتمع ساختن اجزا و واحدهای کوچک جامعه تحت عنوان یک کل ، تمام نیرو و توان اجزای پراکنده را متحد و متمرکز ساخته و با همکاری آحاد جامعه ، گسست‌ها و بحران‌های حاصل از مرحله گذار را حل و فصل کرد . بنابراین ، هویت ملی با توجه به نقش موثر و تعیین کننده که امروزه در عرصه‌های مختلف اجتماعی دارد ، از مفاهیم اساسی و مشروعیت بخش نظم سیاسی اجتماعی است که همبستگی ملی و انسجام نظام سیاسی را در پی دارد .

۲- جهت دهی به زندگی سیاسی - اجتماعی

کار ویژه‌ای دیگر هویت ملی ، علاوه بر ایجاد انسجام و همبستگی آحاد جامعه ، جهت دهی و تعیین مسیر و هدف افراد جامعه است . نظام سیاسی جوامع امروزی ، معمولاً با تکیه بر هویت ملی ، نظام ارزشی مورد نظر خود را با آموزش و تبلیغ از طریق رسانه‌های جمعی به افراد جامعه القا می‌کند و بر پایه هویت ملی ، افراد و گروه‌های پراکنده اجتماعی را به سوی هدف مشترک ، متحد و منسجم ساخته و جهت می‌دهد . اما در واقع ، این اتحاد و همبستگی ملی ، بدون جهت دهی بر پایه هویت ملی دشوار یا امکان پذیر نیست ؛ زیرا که اتحاد و همبستگی ملی ناگزیر باید بر محور « هدف مشترک » بنا گردد ؛ و بدون هدف مشترک نمی‌توان انسجام و همبستگی اعضای یک گروه قومی یا ملی را تامین و تبیین کرد .

تاریخ و هویت ملی

برای تمام ملت‌های جهان ، هویت ملی از اهمیت خاصی برخوردار است . در واقع ، هویت ملی برای یک ملت ، به منزله‌ی روح برای بدن است که فقدان آن به منزله‌ی مرگ خواهد بود . هویت ملی ، هم عامل همبستگی و شکل‌گیری روح جمعی در یک ملت و هم وجه مشخصه و معرفه آن در میان ملل دیگر است . در واقع ، قوام و دوام زندگی توأم با عزت و آزادی یک ملت ، به هویت ملی آن در معنای عام و گسترده بستگی دارد . هویت ملی ریشه در اعماق تاریخ و فرهنگ یک ملت دارد و با سرشت تک تک افراد یک جامعه درآمیخته است . این مسئله خاص یک ملت نیست ، بلکه همه‌ی ملت‌های بزرگ و صاحب تمدن چنین هستند . حتی در مواردی هم که ملتی سرزمین خود را از دست داده و آواره شده ؛ همچنان هویت جمعی و ملی خود را حفظ کرده و بعدها بر مدار و محور آن خود را باز یافته است ، مثل فلسطینی‌ها ، افغان‌ها .

تاریخ نقش حساسی در هویت ملی یک ملت دارد . ریشه‌های هویت یک ملت در تاریخ آن است و هویت ملی به مانند ساقه‌ای است که همه اجزای فرهنگی یک ملت بر اساس آن وحدت می‌یابند . تاریخ نشان می‌دهد که چگونه سرگذشتی مشترک برای همه ما وجود داشته و چرا سرنوشتی واحد برای همه ما در پیش است . اشتراک در منش و سرشت به ما متذکر می‌شود که تنوع صوری و تعدد و مظاهر زندگی این مردم بر بنیاد یک وحدت قرار دارد و درک و فهم آن نیز منوط به شناخت آن مبانی مشترک و مبادی واحد است . در این راستا ، درس و علم تاریخ برای ما سرمایه‌ای گران بهاست . هر ورق از تاریخ پرفراز و نشیب این سرزمین و هر خشت از آثار باستانی و تاریخی آن و هر بیت از اشعار شعرای نامدار آن و هر کدام از عرفان پرآوازه‌اش برای ما به منزله گنج‌های پرارزشی است که به آسانی به دست نیامده‌اند و به سادگی نیز نمی‌توان آن را از دست داد . عشق به میهن و زاد و بوم با شیرهی جان مردم آمیخته است . پیوند مبتنی بر مهر و اشتیاق همواره نزد آنان به مانند آتشی فروزان در دل‌هایشان بوده است . آن جا که دین ، خاک ، فرهنگ ، انسانیت در خطر قرار می‌گیرد ، همگان آستین همت بالا می‌زنند و کمر خدمت می‌بندند .

مفهوم هویت ملی ، زاده عصر جدید است که ابتدا در اروپا سر برآورد . در میان واژگان علوم اجتماعی ، هویت ملی ساخته نیمه دوم قرن بیستم است . هویت ملی یک پدیده سیاسی و اجتماعی جدید و ناشی از شکل‌گیری پدیده‌ای به نام ملت است . با پیدایش دولت-ملت ها ؛ مباحث ملی‌گرایی و ناسیونالیسم نیز در غرب رشد نمود . ملی‌گرایی عمدتاً پس از انقلاب کبیر فرانسه ظاهر شد . رشد و گسترش ملی‌گرایی منجر به توجه افراطی به هویت ملی شد ؛ که در وقوع جنگ‌های جهانی اول و دوم تاثیر زیادی داشت (فکوهی ،

۱۳۸۱: ۱۴۷). در سال ۱۹۷۹ میلادی جان ترنر نظریه هویت اجتماعی را مطرح کرد. بعدها گیدنز و ریچارد جنکینز و دیگران مباحث گسترده ای را در زمینه هویت مطرح کردند. از دهه ۱۹۷۰ میلادی به بعد متفکرین مختلف توجه خاصی به بحث هویت داشتند. امروزه در رسانه ها و در میان روشنفکران بحث هویت، در قالب گفتمان های سنت گرایانه، مدرنیستی و پست مدرنیستی پیگیری می شود.

در ایران نیز، همواره گفتمان های هویتی به شکل های مختلف وجود داشته است. مفهوم تاریخی هویت ایرانی، دوران ساسانیان شکل گرفت. در دوره بعد اسلام حکیم ابوالقاسم فردوسی از نخستین کسانی بود که به هویت ایرانی توجه کرد؛ و در قالب شاهنامه به آن پرداخت. شکل گیری حکومت تشیع صفوی نیز بر اساس هویت ایرانی - اسلامی بوده است. پادشاهان عصر صفویه در کنار توجه به مذهب تشیع، اهمیت زیادی به ملیت ایرانی داشتند. به طور نمونه شاه اسماعیل موسس حکومت صفوی می گفت: من فرزند حیدرم، فرزند رستم پسر زال هستم. پیدایش اختلاف میان هویت ملی و مذهبی در ایران را باید در دوره قاجار جستجو کرد. با آشنایی نخبگان با غرب و ترجمه آثار غربی در مورد باستان شناسی باعث شد که عوامل انحطاط ایران و فروپاشی عظمت ایران به حمله اعراب، مغول ارتباط پیدا کند. بعد از انقلاب مشروطیت باستان گرایی رشد بیشتری پیدا کرد. افرادی مانند، جلالدین میرزای قاجار (نامه خسروان)، ابراهیم پورداود (فرهنگ ایران باستان)، صادق هدایت (پروین دختر ساسان) و ذبیح بهروز (مجموعه ایران) آثار مختلفی در زمینه هویت ایرانی با تاکید بر ایران باستان نوشتند (احمدی، ۱۳۸۳: ۶۷). به هر حال هویت ایرانی به علت موقعیت خاص جغرافیایی از سه حوزه تمدنی ایرانی - اسلامی و غربی تاثیر پذیرفته است. استراتژی روشنفکران ایرانی استراتژی اختلاف و پیوند این سه گفتمان در اشکال گوناگون و شکل دادن به هویت ترکیبی بوده است. بعد از روی کار آمدن حکومت پهلوی، تاکید بر هویت ایران باستان و به همراه تقلید از غرب، وضعیت جدیدی از نظر گفتمان هویتی در ایران مطرح شد. در دهه ۵۰ شمسی حکومت پهلوی، کاملاً بر سیاست های غرب گرایانه در عرصه فرهنگ به همراه ملی گرایی توأم با باستان گرایی افرطی تاکید کرد و مورد انتقاد قرار گرفت (جشن های بزرگداشت پادشاهی دو هزار پانصد ساله در شیراز). وقوع انقلاب اسلامی با شعار بازگشت به خویشتن روندی جدیدی را در زمینه گفتمان هویتی در ایران شکل داد. بعد از انقلاب اسلامی توجه به اسلام و بازتولید آن در قالب کتاب های درسی (هر چند در روی کاغذ نه در عمل) اولویت اول بوده و به خصوص در طراحی سند برنامه ی درسی ملی توجه به این موضوع، دو چندان شده است.

بازتاب هویت ملی در کتب درسی

تا به حال پژوهش های مختلفی در زمینه هویت ملی در داخل کشور انجام شده است. به طور کلی با بررسی، پژوهش های انجام شده در این مورد چنین می توان استنباط کرد که، کم توجهی به مقوله هویت ملی در کتاب های درسی، در مقام یکی از ابزار های انتقال هویت ملی، در خور تامل است. آثار این امر در بخش های مختلف به ویژه درباره ضعف آگاهی از هویت ملی و وابستگی بدان دیده می شود. هویت ملی در شرایط کنونی دستخوش چالش هایی است که مشکلات جدیدی را در پیش روی ایرانیان قرار می دهد. جهت روشن تر شدن این مسئله در ادامه به چند مورد از پژوهش های انجام شده در این مورد و نتایج حاصل از آن اشاره می شود. لازم به ذکر است که در اینجا پژوهش های انجام شده در مورد هویت ملی در حوزه آموزش و پرورش، مورد مذاقه و بررسی قرار گرفته است).

از جمله این پژوهش ها و نتایج منتج از آنها، می توان به موارد زیر اشاره کرد:

- عبدی و لطفی، در تحقیقی با عنوان « جایگاه هویت ملی در کتب درسی آموزش و پرورش مورد مطالعه: کتاب تاریخ دوره دبیرستان » نتیجه گرفته اند که، محتوای کتاب های تاریخ دوره دبیرستان، رویکرد و محتوای لازم را برای تقویت هویت ملی ندارند (عبدی و لطفی، ۱۳۹۰: ۶۸).

- صادق زاده و دکتر منادی ، در مقاله ای با عنوان « جایگاه نماد های هویت ملی در کتاب های درسی ادبیات فارسی و تاریخ دوره متوسطه : رشته علوم انسانی » که در سال ۱۳۸۵ انجام شد ؛ این گونه استنباط کرده اند که ، آموزش هویت ملی در کتاب های درسی مورد نظر به صورت ناقص و گذرا بوده ، و در میان دروس و تصاویر این کتاب ها به نماد های هویت ملی توجه متعادلی نشده است ؛ و بنابراین محتوای کتاب های مذکور نمی توانند نقش چندان موثری در تقویت و پرورش هویت ملی دانش آموزان ایفا کند _ صادق زاده و منادی ، ۱۳۸۷ : ۱۲۵) .

- صالحی عمران و شکیباییان ، پژوهشی با موضوع « بررسی میزان توجه به مؤلفه های هویت ملی در کتاب های درسی دوره آموزش ابتدایی » انجام داده اند . این دو با بررسی ۲۷ جلد از کتاب های درسی دوره ابتدایی نتیجه گرفته اند که ، در محتوای کتاب های درسی دوره ابتدایی کم ترین توجه ها مربوط به بعد اسطوره ای ، نمادین هویت ملی است . و محتوای کتاب های درسی دوره ابتدایی نمی توانند نقش چندان موثری در شکل گیری و تحکیم مؤلفه های اسطوره ای و نمادین هویت ملی ایفاء کنند (صالحی عمران و شکیباییان ، ۱۳۸۶ : ۸۲) .

- لطف آبادی و نوروزی ، در مقاله ای با عنوان « پژوهشی در وضعیت و نگرش مسائل جوانان ایرانی » مشخص کرده اند که ، در مقوله هایی چون تقویت هویت ملی و دینی ، نارضایتی جوانان از مدرسه ۶۵٪ است ؛ که این امر از عملکرد ضعیف مدارس حکایت می کند (لطف آبادی و نوروزی ، ۱۳۸۲ : ۲۶) .

- در پژوهشی دیگر دکتر مرتضی منادی اظهار می دارد ؛ علامندی به وطن و ملی گرایی در میان دانش آموزان دوره متوسطه بسیار ضعیف است و تعداد انگشت شماری این علاقه را نشان می دهند(منادی ، ۱۳۸۵ : ۵۴) .

- خدایار و فتحی ، در مقاله ای با موضوع « هویت ملی در کتاب های درسی دوره متوسطه » نتیجه گیری کرده اند که ، انعکاس عناصر مانند فرهنگ ، دین و مذهب ، تاریخ و قلمرو سیاسی- جغرافیایی مناسب بوده است ؛ اما در حوزه تمدن ایرانی ، نسبتاً ضعیف است (خدایار و فتحی ، ۱۳۸۷) .

- کلاته ، در پژوهشی که با عنوان « مطالعه تطبیقی هویت ایرانی در کتب درسی دوره متوسطه سال های ۱۳۵۶ تا ۱۳۶۰ و ۱۳۸۲ » انجام داده است ؛ با بررسی دوازده کتاب درسی از سه مقطع به این نتیجه رسیده است که ، نگاه حاکم بر کتاب های درسی بین سال های ۱۳۵۶ تا ۱۳۶۰ از نوع کهنه گرایانه بوده است . وی بیان می دارد که در مقطع زمانی ۱۳۵۶ نگرش مثبت به تاریخ ایران باستان بیش تر از دیگر زمان ها است و در مقطع زمانی ۱۳۶۰ نگرش منفی به تاریخ ایران باستان دیده می شود ؛ و در مقطع زمانی ۱۳۸۲ این نگرش بیشتر به صورت نماد پردازانه است (کلاته ، ۱۳۸۴ : ۱۰) .

- خسروانیان تحقیقی با عنوان « ترسیم هویت ملی در کتاب های درسی تاریخ متوسطه از سال ۱۳۴۳ تا ۱۳۸۶ » انجام داده است ؛ یافته های این پژوهش نشان می دهد که ، در کتاب های درسی تاریخ متوسطه تا پیش از پیروزی انقلاب اسلامی ایران ، به جنبه ملی هویت ایرانی اهمیت بیشتری داده شده و پس از پیروزی انقلاب اسلامی ایران به جنبه اسلامی هویت ملی توجه بیشتری شده است . به علاوه در هر دو دوره (قبل و بعد از انقلاب) اوضاع سیاسی در محتوای این کتاب ها و در نهایت ، شکل دهی به هویت ملی یا دینی دانش آموزان تاثیر داشته است (خسروانیان ، ۱۳۸۷) .

- تقی زاده ، در پژوهشی با عنوان « ایران در کتاب های درسی دوره پهلوی اول » ۳۱ جلد از کتاب های درسی این دوره را در حوزه هویت بررسی نموده است و یافته های این پژوهش بیانگر توجه به عظمت ایران باستان و تجدید حیات هویت ایرانی از قرن چهارم به بعد ، رویکرد اصلی کتاب های درسی در دوره پهلوی در تبیین مفهوم هویت ایرانی بوده است (تقی زاده ، ۱۳۸۸) .

نظام های سیاسی و آموزشی و باز تولید هویت ملی

نظر به اینکه در باز تولید هویت ملی در کتب درسی ، نظام های سیاسی و نظام آموزشی نقش اساسی دارند ؛ لذا در ادامه این دو ، مورد بررسی و مذاقه قرار می گیرد .

الف) نظام سیاسی : در نود سال گذشته ایران ، همراه با رویداد های سیاسی و تغییر و تحول در نظام های سیاسی ، حتی با تغییر دولت ها ، کتاب های درسی هم دستخوش تغییر بوده اند . در این تغییرات ؛ باز تولید هویت متناسب با دستگاه سیاسی ، در اولویت اول بوده است . نظام های سیاسی سعی می کنند بنیادهای هویتی جامعه خویش را در قالب کتاب های درسی به دانش آموزان ارائه دهند . علاوه بر آن تمام روندهای آموزشی کشور را زیر نظر دارند تا آموزش های ارائه شده به دانش آموزان ، خارج از چهارچوب و اهداف نظام سیاسی نباشد . برخی معتقدند ، هویت موضوع دولتی است ، دولت ارائه کننده هویت است ، برای آن مقررات و نظارت هایی برقرار می کند . دولت نوین به شناسایی هویت واحد گرایش دارد (کوش ، ۱۳۸۱ : ۱۵۲) . نام گذاری خیابان ها ، مدارس ، بزرگراه ها ، دانشگاه ها ، تاکید بر پرچم ، سرود ملی ، تقویم رسمی ، مکان های تاریخی ، برگزاری جشن های ملی توسط نظام های سیاسی ، از راه های تقویت هویت ملی است . تعیین اینکه کدام روزها و مناسبت ها ، تعطیل رسمی است ، به وسیله دولت ها انجام می گیرد ؛ و نشانگر اهمیت افراد ، شخصیت ها و رویدادهای خاص در جامعه است جنکینز ، ۱۳۸۱ : ۲۴) .

دولت ها ، برای هویت یابی ملی افراد جامعه خود ، از ایدئولوژی های مختلف زیر بهره می گیرند :

۱- ایدئولوژی های دولت گرا ، مانند توتالیتریزم شوروی .

۲- ایدئولوژی های نژادگرایانه ، مانند نازیسم .

۳- ایدئولوژی های دینی ، مانند اسلام .

۴- ایدئولوژی های کمونیستی ، مانند شوروی سابق .

۵- ایدئولوژی های منطقه ای مانند ، پان عربیسم (فکوهی ، ۱۳۸۱ : ۱۴۹) .

نظام های سیاسی ، بر اساس ایدئولوژی های انتخابی خود ، برای ایجاد و تقویت هویت های ملی و فرهنگی دو موضوع مهم را در دستور کار خود قرار می دهند . یکی ، انسجام دورنی ؛ این کار از طریق فرهنگ سازی و فرهنگ زدایی (طرد خرده فرهنگ ها ، زبان ها که همراه با چالش های اساسی است) انجام می گیرد ؛ و دیگری ، انطباق مجموعه فرهنگی شکل گرفته با یک مجموعه سیاسی و جغرافیایی (دولت ملی) (فکوهی ، ۱۳۸۱ : ۱۶۱) .

ب) نظام آموزشی : همان گونه که اشاره شد ، نظام های سیاسی از عوامل و ابزار های مختلف برای هویت سازی مورد نظر خود استفاده می کنند ؛ یکی از راه های شناخته شده و مهم بهره گیری از نظام های آموزشی است . این موضوع به شکل های مختلف مورد توجه جامعه شناسان بوده است . امیل دورکیم ، از جامعه شناسانی است که بر مسائل تربیتی نیز توجه کرده است ، از نظر وی آموزش و پرورش وسیله ای برای رسیدن به هدف است ، اما این جامعه است که هدف را تعیین می کند نه فرد . نقش آموزش و پرورش متناسب نمودن فرد با جامعه است که این کار از طریق اجتماعی شدن صورت می گیرد (شارع پور ، ۱۳۸۵ : ۲۳) . هویت یابی دانش آموزان در ابعاد فردی و جمعی ، تابع اهداف ، برنامه ها و فعالیت های آموزش و پرورش هر جامعه است . نظام آموزش و

پرورش هر جامعه هم، تابع نظام سیاسی آن جامعه می باشد. این نظام آموزشی است که ذهن ها را در جهت خاص هدایت می کند. حافظه انسانی کوتاه و نسبتاً محدود است. خاطره جمعی، باعث حفظ هویت های ملی است. هویت های ملی برای دوام یافتن، نیازمند یادآوری و تنظیم مجدد است. مراسم های مختلف و آئین ها نقش قاطع در این زمینه دارند. مدرسه در این زمینه فعال است. در واقع نظام های آموزش کشورها، تابع نظام های سیاسی هستند و در جامعه پذیری سیاسی، مذهبی و اجتماعی دانش آموزان، اهداف کلی نظام سیاسی را در نظر می گیرند. نظام های سیاسی در زمینه هویت، بر گفتمان خاص مانند گفتمان های ناسیونالیستی، سکولاریستی، کمونیستی، لیبرالیستی و یا مذهبی و یا ترکیبی آنها تاکید می کنند؛ و آن گفتمان را در تدوین محتوای برنامه درسی و سایر برنامه ها برجسته می کنند.

نگاهی گذرا به اهداف کلی نظام آموزش و پرورش این موضوع را به وضوح نشان می دهد. در اهداف طراحی شده برای آموزش و پرورش جمهوری اسلامی ایران، در کنار توجه به هویت فردی، تاکید ویژه ای برای شکل دهی به هویت ایرانی - اسلامی دانش آموزان شده است. بحث محوری سند برنامه ی درس ملی توجه به هویت ایرانی - اسلامی دانش آموزان می باشد. سند ملی آموزش و پرورش در افق چشم انداز بیست ساله با در نظر گرفتن نقش محوری برای ارزش ها، باورهای دینی و ملی تدوین شده است. برای تحقق این اهداف، فعالیت های مختلف طراحی و با روش های مختلف در مدارس اجراء می شود. در نظام آموزش و پرورش جمهوری اسلامی به وسیله روش های مانند: ۱- برگزاری انواع مسابقات ورزشی، علمی، فرهنگی و هنری ۲- فعال کردن انواع تشکل های دانش آموزی در مدارس (شوراهای دانش آموزی و بسیج دانش آموزی) ۳- شرکت دادن دانش آموزان در راهپیمایی ها و مراسم سیاسی ۴- مشارکت دادن دانش آموزان در انواع برنامه ها و مراسم، جشن ها و فعالیت های مختلف در درون مدرسه ۵- مشارکت مدارس تخصصی قرآن؛ به پرورش هویت دینی دانش آموزان می پردازند. در کنار عوامل فوق، توجه به کتاب های درسی و محتوای آنها از مهم ترین راه های هستند که نظام های سیاسی و آموزشی از طریق آن اهداف مربوط به هویت سازی را دنبال می کنند.

نتیجه گیری - راه کارها

یکی از مهم ترین اولویت های حکومت، حفظ تمامیت ارضی کشور است. حکومت ها این وظیفه را با تمام ابزارهایی که در دست دارند، انجام می دهند آموزش یکی از این ابزارهاست. یکی از هدف های آموزش رسمی که از سوی دولت ها به صورت آزاد و یا با استفاده از یارانه های عمومی، شکل می گرد، ایجاد احساس هویت و آرمانی مشترک است که به صورت آرام و تدریجی منتقل می گردد احساس وابستگی به جامعه ملی و آگاهی کامل از ابعاد و زوایای هویت ملی، احساس وابستگی به جامعه ملی و آگاهی کامل از ابعاد و زوایای هویت ملی احساس تعلق و تعهد به جامعه را پدید می آورد. اگر آگاهی از هویت ملی در جامعه ای وجود نداشته باشد و یا به شکل ناقص و سطحی باشد، نه تنها از ایفای نقش خود در پیدایش، تداوم و حفظ کشور باز خواهد ماند، بلکه وابستگی و تعهد به آن نیز حاصل نخواهد شد.

تاریخ چند هزار ساله این سرزمین و افتخارات علمی، ادبی، هنری، دینی و تمدنی این سرزمین، عامل بسیار تعیین کننده و مهمی در شکل گیری هویت ملی ماست. باید نسبت به غنای علمی و پیشرفت تحقیقی آن کوشید. در همین حال، درس تاریخ را می توان از دبستان تا دانشگاه سنگری استوار در نظر گرفت که در پناه آن از تند باد حوادث طی قرون و اعصار مصون مانده ایم. لذا هم معلم تاریخ باید به اهمیت و راهی که بر عهده دارد، بیشتر واقف باشد و هم مسئولان و برنامه ریزان فرهنگی و سیاسی کشور توجه خاصی به این امر مبذول دارند. تاریخ ایران به ما نشان می دهد که چگونه در تندباد حوادث این ملت، فرهنگ و سرزمین دوام آورده است و باور به توانایی های خویش و تمسک به بنیادهای فرهنگی و دینی خویش تا چه اندازه نقش داشته است. همین طور چگونه ذکر تاریخ پر افتخار گذشتگان و از خودگذشتگی فرزندان این آب و خاک در آمادگی و سازندگی و مصون سازی در برابر خطرات موثر بوده است. در عصر جهانی شدن و ارتباطات و در شرایطی که تحولات جهانی و منطقه ای در عرصه های سیاست و اقتصاد و فرهنگ پرشتاب است

، تاکید بر هویت ملی و توجه خاص به تاریخ در این زمینه اهمیت ویژه‌ای دارد و معلمان تاریخ که با کودکان و جوانان سر و کار دارند ، وظیفه‌ای بسیار سنگینی در این زمینه به عهده دارند .

بی تردید آموزش و پرورش با استفاده از ابزارهای مختلف شامل فضای آموزشی ، معلمان و کتاب های درسی ، نهاد بسیار تاثیر گذاری در القای هویت ملی دانش آموزان و شکل دادن بدان است و از این راه ، قادر به ایجاد زمینه های وحدت ملی در جامعه می باشد . مطالعه های انجام شده درباره کتاب های درسی در سال های اخیر از کارآمد نبودن کتاب های درسی در وظیفه ذاتی خود در این زمینه حکایت می کند . با توجه به اینکه مهم ترین دوران شکل گیری هویت و هویت یابی ، نوجوانی و جوانی است و آموزه های این دوران زندگی انسان همچون نقش هایی حک شده بر سنگ نوشته ها به آسانی از خاطر فرد محو نخواهد شد . در حالی که در نگاه نخست به نظر می رسد که وظیفه نهاد آموزش ، علم آموزی به گروه مخاطب است ولی حقیقت پنهان این است که مهم ترین و اساسی ترین ماموریت این نهاد در هر جامعه ای ، تربیت انسان های علاقمند به وطن ، آگاه به ارزش های ملی و دینی ، و متعهد و متعلق به کشور و دین می باشد و از آنجا که ایجاد زمینه های وابستگی به جامعه ملی در کودکان ، نوجوانان و جوانان از مهم ترین وظیفه های حکومت است که از طریق نهادهای تربیتی در این راه اقدام می کند .

آموزش و پرورش کشور مان که با حضور میلیونی دانش آموزان یکی از زیر بنایی ترین نهادهای کشور است ، می بایست با نگاهی عمیق و سیستمی به پرورش جوانان بپردازد ؛ تا آنها تعلق و عشق به میهن و زندگی افتخار آمیز در آن را نزد خود بپروراند و تقویت کنند . بنابر این لازم است تا بستر های توجه به ابعاد متنوع هویت ملی و زمینه های رشد همه جانبه دانش آموزان را فراهم کنند . از این رو ، دست اندر کاران آموزش و پرورش کشورمان باید با دقت نظر و به دور از اعمال سلیقه و با حساسیت بیشتری و با استفاده بیشتر از نظرات کارشناسان حوزه تعلیم و تربیت به تالیف محتوای کتاب های درسی بپردازند . و توجه به عنایع و مؤلفه های هویت ملی را در کتاب های درسی بیشتر مورد توجه قرار دهند .

ذکر این نکته ضروری است که ، بیشتر پژوهشگرانی که در حوزه هویت به بحث و بررسی پرداخته اند ، معتقدند که مؤلفه های ملی و دینی هویت ایرانی به دنبال زندگی مشترک و طولانی تاریخی به میزان زیادی با یکدیگر سازگاری یافته اند . استاد شهید مرتضی مطهری ، براین مهم تاکید می ورزد که هویت ملی ایرانیان دارای دو بخش جدا ناشدنی ملی و دینی است که در طول تاریخ با یکدیگر درآمیخته اند و به شدت به یکدیگر وابسته اند (مطهری ، ۱۳۶۲ : ۱۸۰) . بررسی پژوهش هایی که در سال های اخیر در این زمینه صورت گرفته ، نیز موید این معناست . لذا لازم است هر دو بعد دینی و ملی هویت ملی ایرانیان مورد توجه دست اندرکاران تعلیم و تربیت قرار گیرد .

در حوزه آموزش و پرورش علاوه بر کتب های درسی و نوع برنامه ریزی دست اندرکاران تعلیم و تربیت ، چگونگی تدریس معلمان محترم نیز می تواند نقش بسیار موثری در تقویت هویت ملی در بین دانش آموزان داشته باشد . معلمان محترم به خصوص دبیران مطالعات اجتماعی با روش تدریس مناسب و فعال خود می توانند تا حدودی ضعف و ناکارآمدی کتب درسی در مقوله هویت ملی به خصوص در بعد نمادها ی ملی را جبران کنند . بدین صورت که معلمان (به خصوص همکاران مطالعات اجتماعی) می توانند در فرایند تدریس خود نسبت به مؤلفه های هویت ملی که در کتاب های درسی وجود دارد با حساسیت بیشتری به این مؤلفه ها توجه کنند . همکاران محترم درس مطالعات اجتماعی با توجه به تصاویر و مباحثی که از شخصیت ها و اسطوره های ملی در کتاب درسی وجود دارد ؛ می توانند بخشی از وقت تدریس خود را به بیان داستان ها و زندگی اسطوره ها ی ملی اختصاص دهند . قطعاً این امر باعث تقویت روحیه میهن دوستی در دانش آموزان می شود و علاوه بر آن با شناساندن شخصیت های برجسته ملی ضمن آشنایی بیشتر دانش آموزان با مفاخر و بزرگان و اندیشمندان ایرانی ، روحیه اعتماد به نفس در دانش آموزان تقویت می شود . همچنین همکاران گرامی می توانند در فعالیت های خارج از کلاسی که به دانش آموزان می دهند به موضوع تقویت هویت ملی توجه کنند . به طور نمونه می توان گفت که ، در درس مطالعات اجتماعی قسمت مباحث جغرافیایی هر یک از دانش آموزان در مورد ویژگی های طبیعی و انسانی یک استان مطالبی تهیه کنند و همراه نقشه آن استان مطالب را در کلاس درس ارائه دهند . این کار موجب آشنایی بیشتر

دانش آموزان با کشور عزیزمان ایران می شود و حس میهن دوستی و تعلق به کشور را در آنها تقویت می کند. از طرفی دیگر حضور دائم نمادهای ملی - قومی، نظیر پرچم و نقشه و در کلاس های درسی می تواند نقش مهمی را در شناخت و درونی کردن مفاهیم و تعمیم عواطف خاص قومی (خاص گرایی قومی) به عواطف ملی (عام گرایی ملی) می تواند ایفاء کند. به علاوه همکاران محترم مطالعات اجتماعی می توانند از مسئولین مدرسه بخواهند که در صورت امکان بر روی دیوار حیاط مدرسه نقشه کشور عزیزمان ایران ترسیم شود و پرچم ایران که یکی از نمادهای هویت ملی است نصب بشود و نیز می توان با هماهنگی معاونت پرورشی در مراسم صبحگاهی و دیگر مراسم ها به مولفه های هویت ملی توجه بیشتری شود. مثلاً در برگزاری مراسم های تقدیر از دانش آموزان و برگزاری مراسم هایی که به مناسبت اعیاد و یا سالگرد پیروزی انقلاب اسلامی ایران در مدارس برگزار می شود پس از تلاوت قرآن، سرود ملی هم پخش شود. این امر قطعاً در تقویت روحیه میهن پرستی و هویت ملی دانش آموزان تاثیر بسزایی خواهد داشت.

فهرست منابع

- ۱- احمدی، حمید، دین و ملیت در ایران: همبازی یا کشمکش، (تهران: انتشارات موسسه تحقیقات و توسعه علوم انسانی، ۱۳۸۳).
- ۲- اشرف، احمد، بحران هویت ملی و قومی در ایران، (تهران، انتشارات موسسه تحقیقات و توسعه علوم انسانی، ۱۳۸۳).
- ۳- بروجردی، مهرداد، «فرهنگ و هویت ایرانی در فراسوی مرز»، فصلنامه مطالعات ملی، پاییز ۱۳۷۹، سال دوم، شماره ۵.
- ۴- تقی زاده، اکبر، «ایران در کتاب های درسی دوره پهلوی اول» پایان نامه کارشناسی ارشد، ۱۳۸۸، رشته ایران شناسی، دانشگاه شهید بهشتی تهران.
- ۵- جنکینز، ریچارد، هویت اجتماعی، ترجمه تورج احمدی، (تهران: انتشارات شیرازه، ۱۳۸۱).
- ۶- حاجیانی، ابراهیم، «تحلیل جامعه شناختی هویت ملی در ایران و طرح چند فرضیه»، فصلنامه مطالعات ملی، سال ۱۳۷۹، سال دوم، شماره ۵.
- ۷- خدایار، ابراهیم و فتحی، اعظم، «هویت ملی در کتاب های درسی دوره متوسطه»، فصلنامه مطالعات ملی، سال ۱۳۸۷، سال نهم، شماره ۳.
- ۸- خسروانیان، حمید رضا، «ترسیم هویت ملی در کتاب های درسی تاریخ متوسطه از سال ۱۳۴۳ تا ۱۳۸۶»، پایان نامه کارشناسی ارشد، ۱۳۸۷، رشته ایران شناسی، دانشگاه شهید بهشتی تهران.
- ۹- زارعیان، ناصر پور، بررسی انواع و میزان هویت یابی دانش آموزان، مطالعه مورد در میان دانش آموزان دوره متوسطه آموزش و پرورش ناحیه ۲ تبریز، (انتشارات شورای تحقیقات استان آذربایجان شرقی، کمیته پژوهشی تبریز، ۱۳۸۹).
- ۱۰- رزازی فر، افسر، «الگوی جامعه شناختی هویت ملی در ایران»، فصلنامه مطالعات ملی، پاییز ۱۳۷۹، سال دوم، شماره ۵.
- ۱۱- روح الامینی، محمود، «میزگرد فرهنگ و هویت ایرانی»، فصلنامه مطالعات ملی، تابستان ۱۳۷۹، سال دوم، شماره ۴.
- ۱۲- شارع پور، محمود، جامعه شناسی آموزش و پرورش، (تهران: انتشارات سمت، ۱۳۸۵).
- ۱۳- شمشیری، بابک، درآمدی بر هویت ملی، (شیراز: انتشارات نوید شیراز، ۱۳۸۷).
- ۱۴- صادق زاده، رقیه و منادی، مرتضی، «جایگاه نماد های هویت ملی در کتاب های درسی ادبیات فارسی و تاریخ دوره متوسطه: رشته علوم انسانی»، فصلنامه نوآوری های آموزشی، پاییز ۱۳۸۷، سال هفتم، شماره ۲۷.
- ۱۵- صالحی عمران، ابراهیم و شکیباییان، طناز، «بررسی میزان توجه به مولفه های هویت ملی در کتاب های درسی دوره آموزش ابتدایی»، فصلنامه مطالعات ملی، سال ۱۳۸۶، سال هشتم، شماره ۱.
- ۱۶- عبدی، عطاءالله و لطفی، مریم، «جایگاه هویت ملی در کتب درسی آموزش و پرورش مورد مطالعه: کتاب تاریخ دوره دبیرستان»، فصلنامه مطالعات ملی، سال ۱۳۹۰، سال نهم، شماره ۳.

- ۱۷- فکوهی، ناصر، « شکل گیری هویتی و الگوهای محلی، ملی و جهانی »، مجله جامعه شناسی، زمستان ۱۳۸۱، دوره چهارم، شماره ۴.
- ۱۸- کلاته عربی، ابوالقاسم، « مطالعه تطبیقی هویت ایرانی در کتب درسی دوره متوسطه سال های ۱۳۵۶ تا ۱۳۶۰ و ۱۳۸۲ »، پایان نامه کارشناسی ارشد، ۱۳۸۴، دانشگاه علامه طباطبایی تهران.
- ۱۹- کوش، دنی، مفهوم فرهنگ در علوم اجتماعی، ترجمه فریدون وحیدا (تهران: انتشارات سروش، ۱۳۸۱).
- ۲۰- گل محمدی، احمد، « تجدد، جهانی شدن و هویت خاص گرایی های فرهنگی در جهان معاصر »، پایان نامه دکتری، رشته حقوق و علوم سیاسی، دانشگاه تهران، ۱۳۸۰.
- ۲۱- لطف آبادی، حسین و نوروزی، وحیده، « پژوهش در وضعیت و نگرش مسائل جوانان ایرانی »، سال ۱۳۸۲، فصلنامه مطالعات جوانان، شماره ۲.
- ۲۲- مجتهد زاده، پیروز، « دموکراسی و هویت ایرانی » سالنامه سیاسی و اقتصادی، ۱۳۸۴.
- ۲۳- مجموعه مصوبات شورای عالی آموزش و پرورش، دبیرخانه شورای عالی آموزش و پرورش، (تهران: انتشارات مدرسه، ۱۳۸۲).
- ۲۴- مطهری، مرتضی، خدمات متقابل اسلام و ایران، (قم: انتشارات صدرا، ۱۳۶۲).
- ۲۵- منادی، مرتضی، « روش تحلیل محتوای متن گفتاری و نوشتاری »، فصلنامه حوزه و دانشگاه، سال ۱۳۸۵، سال دوازدهم، شماره ۴۸.
- ۲۶- میر محمدی، داود، گفتارهایی درباره هویت ملی در ایران، (تهران: انتشارات موسسه مطالعات ملی، ۱۳۸۱).
- ۲۷- یوسفی، علی، « روابط بین قومی و تاثیر آن بر هویت ملی اقوام در ایران »، فصلنامه مطالعات ملی، تابستان ۱۳۸۰، سال دوم، شماره ۸.